

Jana a Bohuslav Hoffmannovi

**Dialogické
interpretace**

Dialogické interpretace

Jana a Bohuslav Hoffmannovi

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Redakce Lenka Ščerbaničová
Obálka Kateřina Řezáčová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2015
© Jana a Bohuslav Hoffmannovi, 2015

ISBN 978-80-246-2942-1
ISBN 978-80-246-2951-3 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Recenzenti: prof. PhDr. Marie Krčmová, CSc.
PhDr. Jiří Zeman, Ph.D.

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Hoffmannová, Jana

Dialogické interpretace / Jana a Bohuslav Hoffmannovi. –

Vydání první. -- Praha : Univerzita Karlova v Praze,

Nakladatelství Karolinum, 2015. – 392 stran

ISBN 978-80-246-2942-1

821.162.3 * 82-83 * 82-6 * 316.772:004.738.5 * 82.05/.07 * 801.73 *

316.77:82 * 82-7

– česká literatura -- 19.–21. století

– dialog

– milostná korespondence

– soukromá korespondence

– elektronická komunikace

– intertextualita

– interpretace textů

– literární komunikace

– literární komika

– kolektivní monografie

821.162.3.09 – Česká literatura (o ní) [11]

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

© Jana a Bohuslav Hoffmannovi, 2015

ISBN 978-80-246-2942-1

ISBN 978-80-246-2951-3 (pdf)

Obsah

Úvodem	/ 7
I	
Dialogy epistolární	/ 13
Žánr milostného dopisu v korespondenci některých českých umělců (<i>J. a B. Hoffmannovi</i>)	/ 15
„Má drahá Betty“: milostné dopisy Karla Klostermanna (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 41
Korespondence současných mladých lidí: od klasických (nejen milostných) dopisů k elektronické komunikaci (<i>J. Hoffmannová</i>)	/ 49
Korespondenční dialog Jiřího Voskovce a Jana Wericha (<i>J. a B. Hoffmannovi</i>)	/ 81
Pozdní dílo Jiřího Koláře: texty psané na pohlednice a deníkové záznamy (<i>J. a B. Hoffmannovi</i>)	/ 106
II	
Dialogy dramatické	/ 127
Fúrie a režijní furiantství Petra Lébla (v inscenaci divadelní hry Ladislava Stroupežnického <i>Naši furianti</i> v Divadle Na Zábradlí roku 1994) (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 129
Cimrmanovský dialog s českou historií a jejími mýty (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 139
Odcházení politika a návrat dramatika: poslední divadelní hra Václava Havla (<i>J. a B. Hoffmannovi</i>)	/ 152
Kultura/kultivovanost jazyka/řeči ve vztahu k současné české kultuře: na příkladu textů dvou dramatiků (<i>J. Hoffmannová</i>)	/ 167
III	
Dialogy intersémiotické	/ 177
„Hynku! – Viléme!! – Jarmilo!!!“ Mácha a postavy jeho <i>Máje</i> v uměleckých interpretacích (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 179
Po(ne)kašparovské ilustrace (interpretace) <i>Babičky</i> Boženy Němcové (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 195
Sémiotická podvojnost Karla Čapka: cestopisné fejetony a <i>Dášeňka čili Život štěněte</i> (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 207

Intersémiotický charakter některých básnických textů a problémy jejich recepcce: dialogy F. Hrubína a J. Skácela s J. Čapkem (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 218
Poezie Jaroslava Seiferta inspirovaná výtvarnými díly Mikoláše Alše a Josefa Lady (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 228
Na visutých hrazdách fantazie – dialog básníka V. Nezvala s malířem F. Tichým (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 243
Já k dětem šel jsem pro rozumu: O. Janeček ilustruje F. Halase (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 250
Interpretace jako splétání a rozplétání intersémiotických sítí aneb od Chelčického k internetu (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 260
Bohumil Hrabal: na hrázi verbální a výtvarna (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 270
Česká literární klasika, moderna a postmoderna v komiksovém hávu (<i>J. a B. Hoffmannovi</i>)	/ 282
Za-, přes- a jiné lingvistické pohádky Petra Nikla (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 303
Dialog textu a hudby aneb zlaté desetiletí české zpívané poezie: Jiří Suchý (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 313
Český a Valašský snář Ludvíka Vaculíka (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 325

IV

Mezi dialogem a monologem	/ 333
Dialogická výstavba Dykovy <i>Milé sedmi loupežníků</i> (<i>J. Hoffmannová</i>)	/ 335
Dialogizované monology v milostné lyrice Milana Kundery (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 348
O romantice a nesmrtnosti v <i>Benátském dialogu</i> Vojtěcha Jiráta a v <i>Nesmrtelnosti</i> Milana Kundery (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 354
Kázání jako rétorický dialog (<i>B. Hoffmann</i>)	/ 359
Seznam prací obou autorů, zařazených v upravené nebo rozšířené podobě	/ 368
do tohoto knižního souboru	/ 368
Prameny	/ 371
Literatura	/ 375
Jmenný rejstřík	/ 386

Úvodem

Kniha *Dialogické interpretace* je souborem starších, již dříve prezentovaných textů, většinou přednesených na vědeckých konferencích a publikovaných ve sbornících příspěvků z nich (nebo v časopisech, v Přednáškách Letní školy slovanských jazyků, atd.); obsahuje ale i několik zcela nových textů napsaných pro tuto publikaci. Texty již zveřejněné byly pro tento soubor v převážné většině upraveny, rozšířeny nebo spojeny.

Oba autoři v průběhu posledních 20–25 let sdíleli některá témata, která zpracovávali rukou společnou, ale nikoli nerozdílnou; do psaní v tandemu vnášeli odlišné akcenty, buď lingvistické, nebo literárněvědné. Při bilančním pohledu zpět se pak jako hlavní úběžník postupně volených témat a jako integrační přístup k jejich zpracování vyjevil dialog, dialogičnost, resp. interpretace textů zaměřené na jejich pohyb mezi dialogem a monologem.

Zaměření na dialogičnost v širokém smyslu – to je přístup, který se dnes výrazně uplatňuje v řadě společenských (humanitních) věd, jako je filozofie, sociologie nebo sociální psychologie. Podle sociálních psychologů (viz např. Marková, 2007) je dialogičnost schopnost lidské mysli (*ego*) vytvářet sociální skutečnosti, vnímat je, uvažovat a vyjadřovat se o nich ve smyslu *alter*; lidské myšlení a jazyk jsou generovány dialogičností, proto myslíme a mluvíme především v antinomiích. Tento přístup v 90. letech rozpracovala skupina humanitních vědců vedených I. Markovou ve sbornících nazvaných *The Dynamics of Dialogue* (1990), *Asymmetries in Dialogue* (1991) a *Mutualities in Dialogue* (1995). Široké chápání dialogičnosti sdílejí tito badatelé s M. M. Bachtinem (1980 aj.), který chápal dialogičnost jako orientovanost každého „já“ na jazyk a svět druhých, jako vícehlasí, jako heterogenost významů v pohybu. U Bachtina nenajdeme diferenciaci pojmů „dialogičnost“ a „dialogismus“; oboje bez rozlišení vztahoval k lidskému myšlení, poznávání i vyjadřování. V návaznosti na Bachtina odlišil P. Linell (1998) *dialogičnost* (jako

základní charakteristiku lidské kognice a komunikace) a *dialogismus* (jako paradigma, metodologii, epistemologii humanitních a sociálních věd). Podle dialogistů je vždy součástí dialogu pohyb mezi dvěma polaritami: na jedné straně symetrie, vyrovnanost, reciprocita, vzájemnost („mutuality“), sdílení (intersubjektivita) a porozumění, na druhé straně asymetrie, konkurence, soutěživost („competition“), napětí až konflikt-nost. Kromě toho Linell (c.d.) ukazuje, jak na sebe účastníci v průběhu dialogu působí, vzájemně se utvářejí a přizpůsobují („shaping“); nejsou to předem fixně dané subjekty a ani jejich komunikační role nejsou ostře ohraničené, každý je do jisté míry zároveň mluvčím i posluchačem. Partneři jsou spojeni sítí vzájemných anticipací, feed-backů, neustálého „positioning“; lze tu mluvit o ko-produkci (ko-autorství) i ko-recepci. Na tomto přístupu je založena celá metodologická orientace této knihy, takto je motivován i její název *Dialogické interpretace*.

K badatelským školám a metodologickým přístupům, které se zaměřují na analýzu dialogu, patří kromě badatelů inspirovaných Bachtinem, sociálněpsychologických vyznavačů dialogismu a stoupců konverzační analýzy také logické teorie dialogických her, přístupy pragmaticko-logické (H. P. Grice a jeho „maximy“), (kritická) analýza diskurzu nebo přístupy založené na teorii mluvních aktů. K tomu přistupuje v českém prostředí jako hlavní inspirace dialogistů odkaz představitelů Pražské školy. Vlastnosti dialogu, způsoby jeho výstavby a vztahy mezi dialogem a monologem podrobně interpretoval Jan Mukařovský v několika svých studiích zařazených do souboru *Kapitoly z české poetiky* (Mukařovský, 1941, 1941b, c); nejen ve „Dvou studiích o dialogu“ (*Dialog a monolog; K jevištnímu dialogu*), ale i *O jazyce básnickém* nebo třeba *Próza Karla Čapka jako lyrická melodie a dialog*.

Mukařovský (1941) postihuje dialog třemi základními rysy: (1) výraznou polaritou „já“ a „ty“, jejímž jazykovým korelátém je užívání 1. a 2. osoby zájmen a sloves, imperativu, vokativu, syntaktických vztahů odporovacích nebo připouštěcích; (2) zakotvením v reálné předmětné situaci, ke které účastníci poukazují (prostředky časové a prostorové deixe) a jejíž proměny ovlivňují průběh dialogu, (3) střídáním odlišných kontextů ve významové výstavbě dialogu, které vede k významovým zvrátům na rozhraních replik. Podobně i Linell (1998) sleduje v dialogu posuny mezi jednotlivými kontexty, neustálou cirkulaci a „negociaci“ významů, procesy kontextualizace, rekontextualizace a dekontextualizace. Navíc do dialogu obvykle vstupuje větší počet bachtinovských

„hlasů“: i když jde zdánlivě o dyadickou komunikaci se dvěma účastníky, bývá leckdy ve hře ještě nepřímý, virtuální, implikovaný adresát, „rozštěpená“ adresovanost mířící i k nepřítomnému subjektu, k publiku aj.

Stále aktuální je také názor, že monolog nelze považovat za „opak“ dialogu; Mukařovský (1941) je sice považuje za dva „navzájem protikladné elementární postoje“, ale uvědomuje si složité vztahy obou forem interakce. Není možno vést mezi nimi ostrou hranici, v komunikaci se vyskytuje množství útvarů přechodných – jak o tom svědčí terminologická spojení *fiktivní dialog*, *nepravý dialog*, *pseudodialog*, *monologizovaný dialog*, *dialogizovaný monolog* apod. Mukařovský charakterizuje vztah dialogu a monologu jako dynamickou polaritu a komplementárnost; dialogičnost a monologičnost jsou kvality, které se v konkrétním textu setkávají a prolínají v různých podobách a proporcích. Při přednášce, řečnickém projevu, kázání dochází v různé míře k dialogizaci monologu. Repertoár prostředků sloužících k dialogizaci monologu představil např. Vilém Mathesius (1947) ve své stati o „řečnické výstavbě souvislého výkladu“. Také již citovaný Per Linell (1998) chápe dialog jako fenomén, který má vždy nejméně dvě tváře („Janus-like“), hledí na obě strany, je někde mezi, neustále v pohybu.

V návaznosti na své tři „hlavní stránky“ dialogu zformoval Mukařovský (1941) i základy typologie dialogů a rozlišil dialog osobní (založený na polaritě „já–“, „ty“, např. hádka), situační (např. při společné práci) a konverzační (samoúčelný, kontaktní „hovor pro hovor“). Pozornost, kterou Mukařovský věnoval dialogům konverzačním – uvolněným od bezprostředního vztahu ke skutečnosti, do značné míry bezpředmětným, umělým – nebyla u klasiků Pražské školy ničím ojedinělým. Společenským „hovorem pro hovor“, „krásným hovorem“ se zabýval i např. Vilém Mathesius (1982). Jejich podněty lze velmi dobře využít i při zkoumání korespondenčních dialogů a současné konverzace elektronické.

První blok studií v tomto souboru je orientován právě na dialogy epistolární, na dialog ve formě výměny dopisů. Dopisy tu figurují jako repliky rozhovoru, seskupují se do sekvencí, vytvářejí se mezi nimi bohaté spoje a návaznosti; kromě toho se vyznačují vnitřní dialogičností, zaměřením na adresáta, rozvíjením kontaktu. Stávají se konverzací sui generis; je to ovšem konverzace psaná, přitom však mnohdy ovlivněná běžnými, každodenními mluvenými projevy. Také z tohoto hlediska byly sledovány dopisy našich národních bardů – Mikoláše Alše, Jana Nerudy, Karla Klostermanna, Karla Čapka. Příspěvkem ke zkoumání problematického

žánru milostného dopisu je pak i analýza dopisů Jiřího Koláře z 90. let 20. století. U některých pisatelů lze sledovat např. rozdílnou teplotu dopisů předmanželských a manželských. Kromě tohoto typu korespondence je zde zařazena i interpretace dopisů dvou divadelních přátel a spolutvůrců, Jiřího Voskovce a Jana Wericha, které si vyměňovali přes oceán v třetí čtvrtině 20. století, po odchodu prvního z nich do exilu v USA. Ve všech uvedených případech jde o dopisy privátní, neformální; přesto umožňují i registraci vlivu dobových konvencí na výstavbu dopisu a poskytují unikátní materiál pro analýzu jazyka a stylu.

Vedle starších dopisů významných osobností je ale velmi inspirativní sledovat i dopisy (a rovněž maily a textové zprávy) současných mladých lidí. Ke specifickým prostředkům těchto psaných textů patří obecná čeština, silná expresivita, mluvená syntax, anglické zkratky (a vůbec reduktivní postupy), smajlíky aj.; to vše vytváří tzv. *e-češtinu*, *netspeak*... Hravost, hra s jazykem, nadsázka, ironie a sebeironie, kamarádké špičkování – všechny tyto vlastnosti přitom sdílejí současné dopisy i maily a „textovky“ mladých lidí třeba i s rozsáhlým velekompletem dopisů V + W, vydaným ve třech svazcích.

Druhý blok publikace je věnován interpretacím dramatických dialogů – drama je jistě úhlavním prostorem pro analýzu různých aspektů dialogičnosti. Je zde předveden ale také dialog režiséra Petra Lébala s klasickou dramatickou předlohou (*Naši furianti*) a s jejím autorem L. Stroupežnickým, podložený feministickou reinterpretací hry. Cimrmanovské hry *Blaník* a *České nebe* představují mj. dialog s českou historií a s národními mýty, také s různými staršími interpretacemi naší historie; a kromě dialogů postav ve vlastní hře je silná dialogičnost charakteristická i pro kontakt tvůrců s publikem (zejména v první části, kdy hře předchází obvyklá série přednášek, „odborných“ výkladů a prezentací, kvízů aj.). Čeští diváci a posluchači už vedou dialog s cimrmanovskou mystifikační poetikou padesát let; stojí za pokus zjistit, proč se toho stále nemohou nabažít. Dialogy postav ve hře V. Havla *Odcházení* jsou originální hojným využitím frází, vyprázdňování jazyka, která vede k odcizení a někdy až k úplné ztrátě identity postav. K dialogické interpretaci se tu nabízí oscilace Havlova textu mezi přesnou, racionální výstavbou na jedné straně a jistým chaosem, neurčitostí na straně druhé; k tomu pak přistupuje ještě výrazná intertextualita, návaznost na klasickou dramaturgiu (Kráľ Lear, Višňový sad). U dramatiků nejsoučasnějších (D. Drábek, P. Kolečko) pak stojí za bližší pohled spojení společenské kritičnosti

s nízkým stylem, až přexponovanou expresivitou, množstvím kolokvia-
lismů a vulgarismů, prostředky karikatury a groteskní hyperboly aj.

Třetí rozsáhlý blok je výsledkem dlouhodobé orientace jednoho člena
autorské dvojice na „dialogy“ intersémiotické. Jsou to převážně dialogy
mezi slovesným uměleckým dílem a umělci užívajícími při své tvorbě
neverbálních prostředků. Výtvarníci nejčastěji ilustrují beletristický text
(ke srovnání se nabízejí např. různé ilustrace emblematických děl české
literatury, jako je Máchův *Máj* nebo *Babička* B. Němcové); v tomto bloku
však vystupuje do popředí i méně obvyklá orientace, podle níž básník
reaguje na inspirativní výtvarná díla a k nim píše své texty (F. Hrubín,
J. Skácel, J. Seifert, V. Nezval v reakci na díla M. Alše, J. Lady, J. Čapka,
F. Tichého). Další modifikaci intersémiotického „dialogu“ představuje
tvorba některých sémioticky dvojdomých autorů, např. texty K. Čapka,
jež sám doprovázel hojnými ilustracemi, případně i fotografiemi; přepó-
lován je tento dialog u současného umělce P. Nikla, který je především
výtvarníkem, ale zapojuje do svých děl i slovesné texty. A ještě jinak si
počínal J. Kolář při psaní textů-dopisů na pohlednice založené na jeho
vlastních výtvarných kolážích. Intersémiotický komunikát složený z bás-
ní F. Halase pro děti a z ilustrací O. Janečka je obohacen o výraznou
dialogickou dimenzi v podobě dialogu otce s dítětem, který vstupuje
i do obrazové složky.

Další intersémiotické dialogy se pak týkají díla B. Hrabala (sám vytvá-
řel ke svým dílům koláže a k dalším výtvarným textům kolážového cha-
rakteru inspiroval i výtvarníky – Jiřího Koláře jako ilustrátora *Automatu*
Svět, posmrtně pak autorku hrabalovské zdi v pražské Libni). Integrovaní
propojení obrazu a slova reprezentují samozřejmě komiksy – at' už jejich
tvůrci adaptují klasická literární díla, nebo čerpají náměty ze současného
života a aktuálního dění. Studie o písňových textech J. Suchého, zakladate-
le divadla Semafor, směřuje k intersémiotickému propojení slova a hudby;
písňový text je tu součástí specifického intersémiotického komunikátu, kdy
text vychází např. z hudební rytmiky (jazzový synkopismus), z bluesové
nálady aj. Písničkáři, kteří získali tak velkou popularitu od 60. let, zapůsobi-
bili hlavně na mladé publikum právě svou orální, fónickou poezií, poezií-
zvukem. Blok uzavírá studie o dvou „snářích“ L. Vaculíka – románovém
Českém a audiovizuálním, televizním *Valašském*; zkoumány jsou vzájemné
vztahy mezi intersémioticky odlišnými díly.

Závěrečný blok publikace tvoří několik textů, které se interpretač-
ně zaměřují na oscilaci mezi dialogem a monologem, na dialogizované

monology a monologizované dialogy, na dialogy fiktivní a monology vnitřní. Dykova básnická skladba *Milá sedmi loupežníků* se svou výstavbou skoro blíží dramatu a je založena na kolizích, ale i vzájemném prostupování antagonistických významových kontextů. K takto orientované analýze se přímo nabízejí *Monology* M. Kundery, které se velmi nuancovaně, s odlišnými akcenty a odstíny pohybují mezi skutečným milostným dialogem a vyprázdněným, odcizeným monologem. Ve studii o *Benátském dialogu* V. Jiráta je interpretován Jirákův dialog s Mozartem a jeho operou; dále dialogy postav, jež si esejista z Dona Juana vypůjčil; kriticky profilovaný dialog s romantismem, romantikou a lyrickými postoji k životu; do interpretace lze ale zapojit také „dialog“ Jiráta s M. Kunderou, založený na jejich sdíleném tématu nesmrtelnosti. Blok uzavírá studie o dialogických a rétorických kvalitách kázání T. Halíka; jeho kázání se vyznačují silnou vnitřní dialogičností i orientací na posluchače, anticipací jejich hledačských otázek. Specifickou povahu pak mají „portrétní“ kázání-nekrology, v nichž kazatel vede dialog s kontroverzními postavami jako Ivan Diviš nebo Jiří Němec.

Autoři studií se shromážděním tohoto souboru utvrdili v přesvědčení, že metoda dialogicky zaměřených interpretací je velmi přínosná. Snažili se ji aplikovat na nejrůznější typy textů, intertextů, intersémiotických komunikátů. Omlouvají se případným čtenářům za to, že se někdy nechali až příliš unést interpretačním procesem a že zařadili až příliš mnoho textových ukázek, bez nichž by se ale tento typ interpretace těžko mohl obejít.

Poznámka

Při textové přípravě publikace jsme až na nepatrné výjimky plně respektovali jazykové zvláštnosti v citovaných ukázkách komentovaných autorů. Jsou nedílnou součástí autorského stylu, případně dobové normy; k jednotlivým výchozím vydáním odkazuje oddíl Prameny (s. 371).

I

Dialogy epistolární

Žánr milostného dopisu v korespondenci některých českých umělců

Jana a Bohuslav Hoffmannovi

1. Ke stylistické charakteristice dopisů

V této studii se budeme zabývat stylem dopisů, a speciálně žánrem milostného dopisu – pokud se vůbec o takovém žánru dá mluvit.

Dopisy, listy, korespondence: v souvislosti s nimi mluví někteří badatelé (např. Jelínek, 1995a, b, s. 727; Ruščák, 2002) o epistolárním stylu a řadí ho dokonce mezi styly funkční. Ano, dopisy nepochybně sdílejí určité společné znaky – zejména pokud jde o rámcové textové jednotky, tj. úvod a závěr dopisu s některými příznačnými formulemi; jejich styl je vydělován na základě zobecnění stylových činitelů psanosti, adresnosti a dialogičnosti (Kraus, 2002). Přesto má asi pravdu J. Mistrík, když píše, že „list je polymorfní žánr“. Kraus i Mistrík (1997, s. 548–549) se shodují v přesvědčení, že dopisy představují tak různorodé texty, že je musíme přiřazovat různým funkčním stylům. Četné typy dopisů (jako objednávka, upomínka, přihláška, pozvánka, žádost, stížnost apod.) patří ke stylu administrativnímu (srov. např. Kraus – Hoffmannová, 2005); ale např. takzvané „otevřené dopisy“ nebo dopisy čtenářů uveřejňované v novinách a časopisech náleží do stylu publicistického, některými znaky se blíží i stylu řečnickému; a nesmíme zapomínat na styl umělecký, na romány v dopisech... My zde budeme věnovat pozornost především korespondenci soukromé; ani ta ovšem není stylově jednoznačně zařaditelná a nemusí v ní vždy převládat pouze styl běžně dorozumivací. Z tzv. sekundárních stylů se tu uplatňuje ještě přinejmenším styl konverzační.

Jako výrazné vlastnosti dopisů jsme už výše uvedli, že jsou to texty psané, adresné, dialogické. Právě u milostných dopisů, na které se tu teď zaměříme, je dialogická povaha naprosto primární. Z pohledu textové lingvistiky je dopis bezpochyby textem, je však také replikou korespondenčního dialogu mezi partnery: dlouhodobého diskurzu, který spolu stálí účastníci tohoto dialogu vedou, více nebo méně pravidelné výměny dopisů,

kteřá má většinou svůj zavedený rytmus, ustálená bývá i délka a „tonalita“ dopisů (míra zdvořilosti či naopak důvěrnosti...). Lze tedy v tomto případě korespondenční dialog, celkový diskurz považovat i za přirozený kontext jednotlivých textů-dopisů; kontext, který má svou speciální pragmatickou charakteristiku, založenou hlavně na prostorové vzdálenosti mezi partnery a na časové distanci mezi dobou produkce a recepcí textu dopisu.

Další kontexty sui generis tvoří pro každý dopis repliková pásma – soubory dopisů, jejichž pisatelem je vždy jeden z partnerů. Pro dopis, který právě píšeme, tvoří kontext všechny dopisy, které jsme dosud od partnera obdrželi; nezřídka i implicitně reagujeme na partnerův dosavadní přístup ke korespondenci, na styl jeho dopisů (můžeme být např. nespokojeni s tím, že jeho dopisy jsou málo podrobné, nedostatečně vřelé, konkrétně třeba se způsobem, jak nás partner oslovuje, apod.). Podobně se právě psaný dopis zařazuje do kontextu dopisů, které jsme už partnerovi napsali (event. teprve napíšeme); uvažujeme někdy o tom, zda partnerovi nepíšeme dopisy příliš suché, formální, nebo naopak příliš osobní a naléhavé, zda nemáme změnit celkový tón svých dopisů nebo třeba způsob, jak partnera oslovujeme či jak se podepisujeme.

Dílčím, užším kontextem pro každý dopis je pochopitelně:

- a) předchozí dopis partnera: na ten obvykle přímo reagujeme, odpovídáme na položené otázky, plníme partnerovy požadavky; komentujeme nebo glosujeme informace z partnerova dopisu či konkrétní formulace, z partnerova dopisu citujeme nebo jeho výroky parafrázujeme (*píšeš, že...*);
- b) příští, další dopis partnera, který ve svém dopise anticipujeme: partnerovi klademe otázky, o něco ho žádáme, k něčemu vyzýváme. Všechny tyto akce směřují k jeho příštímu dopisu (*napiš mi...*) a ev. i k dalším akcím neverbálního charakteru; míra jejich naléhavosti je ztělesněna mluvními akty, jakých ve svém dopise použijeme (mohou to být např. i výhrůžky, varování, zapřísahání...);
- c) náš vlastní předchozí dopis (často některé své informace z předchozího dopisu doplňujeme, pod vlivem změněných okolností opravujeme, omlouváme se za omyly nebo nedostatky předchozího dopisu);
- d) náš vlastní příští dopis, který už v textu předjímáme (*příště o tom více...*).

Text dopisu je tedy obvykle provázán mnohonásobným odkazováním anaforického i kataforického typu se všemi těmito různě rozsáhlými kontexty, především s okolními „replikami“ korespondenčního dialogu. Některé (obvykle v čase bezprostředně po sobě následující) dopisy, ev. skupina

dopisů vytvářejí v rámci celkového diskurzu zvlášť soudržné sekvence s vysokým stupněm návaznosti, koherence. V dopisech můžeme odkazovat nejen k dalším dopisům, ale i k osobním rozhovorům, telefonátům, odvolávat se na jednání s dalšími osobami apod.; celkově jde tedy o velmi složitý, mnohovrstevný, klikatě vnitřně „proodkazovaný“ komunikační kontext.

Dopis ovšem není pouze textem a kontextem, ale často i metatextem; v rámci korespondenčního dialogu nezřídka vedeme i metadialog. Autor dopisu někdy komentuje svůj vlastní přístup ke korespondenci, vlastní styl psaní dopisů, ale i dopisy partnerovy a partnerovo chování v dopisové komunikaci; cituje, kritizuje, ale případně i ironizuje, paroduje partnerovy dopisy nebo jejich části, konkrétní výroky, výrazy; ve svém vlastním dopise někdy k určitému vyjádření vzápětí připojuje metatextovou (metajazykovou, metařečovou) pasáž, kde charakterizuje použité výrazy, omlouvá se za ně apod. V dnešní době už píšeme dopisy jen výjimečně (a spíše dopisy úřední, oficiální než soukromé); dříve však měly dopisy ve společenské komunikaci rozhodně závažnější postavení. A právě v dřívějších staletích, ale ještě i desetiletích se tématem dopisů mnohdy stávaly dopisy samy; metatextová dimenze tu bývala velice rozvinutá (někdy až hypertroficky: celé dopisy byly např. vyplněny výčitkami, že partner píše málo, zřídka, že jeho dopisy jsou příliš krátké, nejsou dost srdečné nebo vřelé); psaly se dopisy o dopisech, konalo se psaní dopisů o psaní dopisů, korespondence o korespondenci.

Dopis sám, text jednotlivého dopisu je však rámcovým, integračním kontextem pro dialog, který se obvykle odehrává uvnitř dopisu. Většina dopisů je prostoupena silnou vnitřní dialogičností, jež je způsobena výraznou projekcí autora, ale i adresáta do textu. Nositeli této projekce jsou různé fatické signály a kontaktní prostředky – hlavně různé typy otázek a výzev, drobných výrazů upozornovacích, ověřovacích (*vid', víš, no vidíš*), dále různé prostředky hodnotící, emfatické, výrazy pochybností aj. Někdy je tato dialogická dimenze v dopisech poměrně nevýrazná; v dopisech konfliktních, vzrušených, emocionálně exponovaných je však velmi markantní a nápadná. Dopis se tedy pohybuje na ose mezi dialogem a monologem. Do popředí vystupují úvahy o vzájemném vztahu pisatele/pisatelky a adresáta/adresátky, ale samozřejmě i úvahy v rámci dialogu „mezi já a já“, „mezi sebou a mnou“ (jak o tom psala M. Šimková, 1996).

J. Mukařovský (1941) vymezuje tři hlavní typy dialogu: osobní (založený na polaritě já–ty), situační čili předmětný (výrazně vztažený k aktuální situaci) a konverzační. Dopis je možná – jak se někdy

uvádí – dialog „latentní“, „imitovaný“ nebo „stylizovaný“, ale přesto se v něm ideálně kombinují všechny Mukařovského typu: v různých proporcích je zastoupena dimenze osobní (subjektivita i adresnost), situační i konverzační. Dopisy veřejné (zejména ty pracovní, úřední, obchodní) se vztahují k nejrůznějším profesionálním situacím a podle toho vykazují velké množství dílčích typů a žánrů; u soukromých by možná jakžtakž obstálo hrubé situační dělení na rodinné, přátelské a právě milostné.

Ze všeho, co tu bylo zatím uvedeno, zřetelně vyvstává stylová různorodost dopisů – a to i těch milostných. Pokud jde o funkci, kterou tyto dopisy plní (srov. typologii R. Jakobsona, 1995): jistě není úplně v pozadí funkce informační (adresáti/ky často touží po informacích o milované osobě). Ale v souvislosti s dominantními vlastnostmi dopisů, kterými jsou adresnost a dialogičnost, se tu prosazuje především funkce apelová (snaha zapůsobit na adresáta/ku, získat ho/ji, ovlivnit, přesvědčit), a v nedílné jednotě s ní funkce kontaktní: úsilí o navázání a především udržování kontaktu, o rozvíjení vzájemného vztahu. A. Kalkowska (1993) ve studii o pragmatice dopisů pokládá za jejich hlavní znak vedle dialogičnosti „konwersacyjność“, milostná konverzace je ovšem konverzací sui generis. Přirozeným protějškem těchto funkcí je v milostném korespondenčním dialogu funkce expresivní: pisatel/ka milostného dopisu má obvykle velkou potřebu sebevyjádření, vytváření určitého obrazu sebe sama/samé, prezentace svých postojů a nálad, vyznávání svých citů. U dopisů psaných umělci, literáty, osobami verbálně zdatnými musíme zajisté počítat i s funkcí estetickou, jejich listy mají estetickou hodnotu. A už zde bylo řečeno, že ani funkce metajazyková není nijak zanedbatelná, zejména rozšíříme-li její chápání i na funkci metatextovou a metakomunikační: pisatelé a pisatelky velmi často komentují jak vlastní proces psaní dopisu (co, proč a jak píšou), tak celý proces vzájemné korespondence a jeho jednotlivé charakteristiky, tj. i to, kdy, jak často jim píše partner/ka, co, jak a o čem píše, zda píše dostatečně dlouhé a informativní dopisy, atd.

Na různorodém, „polymorfním“ stylu milostných dopisů má svůj podíl i neurčitá a proměnlivá kategorie teploty (srov. opět Kalkowska, c.d.). Náznak, zmínku této badatelky si lze vyložit tak, že teplota chladného, lhostejného, formálního dopisu je nízká, kdežto vysokou teploturu může mít dopis nabitý emocemi negativními (často i dramatickými – u vášnivých výhrůžek atd.), ale hlavně pozitivními. Milostné dopisy jsou jistě převážně neformální (snad až na počátky korespondence s jednotlivými adresátkami), ale pohybují se dosti nevyzpytatelně mezi polohou

pozitivní (věrlá, důvěrná, až třestivě zamilovaná vyznání) a negativní, chladnou, uraženou, někdy i ironickou. Souvisí to jistě s celou povahou této superprivátní situace i s vývojem milostných vztahů.¹ Temperatura je kategorie těžko měřitelná (souvisí s expresivní funkcí), ale přece jen: mezi její nositele patří výrazy emocionálně zabarvené, postojové a hodnotící, prostředky modální a kontaktové: oslovení, pozdravy, tykání/vykání; otázky, výzvy, zvolání; prostředky mluvené syntaxe jako elipsy, apoziopce aj.

A se zmínkou o mluvené syntaxi se v závěru tohoto obecného úvodu vrátíme k určující vlastnosti dopisů, která tu byla explicitně zmíněna hned na začátku: dopisy jsou texty psané. Je ale jejich pozice na ose psanost – mluvenost opravdu tak jednoznačná? Vraťme se ještě jednou k Anně Kalkowské, která jako součást pragmatiky dopisů – vedle jejich aspektů dialogických a konverzačních – uvádí ještě třetí podstatný rys, a sice „kolokviálnost“. Tu je asi třeba v podmínkách každého národního jazyka vykládat různě, a i v našem prostředí asi nejen jako nespisovnost, ale spíše jako neformálnost a jako mluvenost, která nepochybně čím dál výrazněji ovlivňuje podobu psaných dopisů, ještě více mailů nebo „esemesek“. Týká se to korespondence soukromé, a vliv mluvených konverzačních dialogů nepochybně stále více zasahuje i dopisy milostné.

Zde vstupuje zároveň do hry další výrazná pragmatická dimenze, totiž zdvořilost (srov. např. Brown – Levinson, 1987; Leech, 1993), a spolu s ní aspekt vývojový. V dřívějších dobách (řekněme např. před sto a více lety) byly i soukromé a milostné listy psány v souladu s diktátem dobových zdvořilostních norem a konvencí: i mladí lidé ve vzájemném korespondenčním styku používali formule typu *Velevážená slečno, dovolte mi... pokládal bych si za čest... Vám oddaný...* Někdy trvalo i několik let, než se mladý muž odvážil přejít k důvěrnému oslovení, např. *Milovaná Máničko...* Nezbytné bylo psát dopisy spisovně, pečlivě stylizovat, usilovat o vysoký styl. V dnešní době už ale opravdu zvítězilo u soukromých dopisů (milostné nevyjímaje) vyjadřování nehledané, neformální; a tady je třeba počítat i s větší či menší mírou kolokviálnosti, která už rozhodně není projevem nezdořilosti. Týká se to zmíněných prostředků mluvené syntaxe, ale i hláskosloví a tvarosloví hovorové, případně i obecné češtiny; a především lexika (expresivního, někdy i slangového) a oblíbených frazémů.

1 Místo „temperatury“ by samozřejmě bylo možno použít úplně jinou terminologii, např. jako Saicová Římalová, 2005, komunikační strategie, stylizaci a sebestylizaci textových subjektů atd.

V dopisech umělců a lidí suverénně vládnoucích jazykem (v našem případě češtinou) je někdy přirozené, uvolněné, kolokvializované vyjadřování záměrem; něco jiného jsou milostné dopisy současných mladých lidí, u kterých může být převažující mluvenost a nespisovnost nezáměrná, může to být projev neumělosti a nedostatečného povědomí o rozvrstvení češtiny a o vztazích mezi psaností a mluveností.

2. Dopis a metatext (metakomunikace): „psaní o psaní“

Zastavme se nejprve u toho, co mají různé listy, které lze považovat za dopisy milostné, společného. Je to už zmíněné „psaní o psaní“ – zejména časté vyčítky partnerovi, že nepíše dost často, že hned neodpovídá, nebo že píše dopisy příliš krátké a lakonické; a konstatování asymetrického charakteru korespondenčního styku, tj. toho, že pisatel sám píše častěji, píše dopisy delší, apod. To je ovšem jenom společné téma – jeho vyjadřování může být spojeno s nestejnými postoji, city, „teperaturou“. Velmi upřímně – a opakovaně – píše na toto téma zamilovaná Jarmila Mayerová; adresátem jejích dopisů je Jaroslav Hašek, pisatelka je jeho budoucí žena:

Co jsem Ti udělala, že mi už nechceš psát, miláčku? Už je to zase týden, co jsem Ti poslala psaní, jen v sobotu jsem ještě od Tebe dostala korespondenční lístek a psaní žádné a žádné (...) neměla bych Ti vlastně psát, pokud něco od Tebe nepřijde, ale já tě mám radši než Ty mě a nevydržím tak dlouho nic nenapsat (...) Kdybych já byla věděla, že Tebe takhle budu prosit o psaní? Kdybys věděl, jak se mi takové věci těžko píší (...) já vím, že Ti píší dost nespravedlivě, ale víš, Ty to zasloužíš, protože jsi takový sobec, sám bys chtěl psaní každý den a mne necháš čekat a čekat a čekat...

Tvoje psaní jsem dostala dnes dopoledne a hned jsem Ti napsala odpověď dlouhanánskou a teď píšu druhé. Uznáš sám, že tohle nejsou žádná „psaníčka“, vid' miláčku? Napiš, máš-li radost, že Ti toho tolik píšu.

(Milostný listář, 1986)

Jiný pisatel, Karel Havlíček, v dopise své přítelkyni a téměř nevěště Fany Weidenhofferové také vyčítá, že mu nepíše dost často. Činí to ale bez výrazných projevů citové angažovanosti, rozhodně s nižší „teperaturou“, spíše se shovívavou ironií a zároveň pedantsky – přesně vyčísluje